

Хиландар

Саборна црква Ваведења

На месту старе цркве својих предака, св. Симеона и Саве, краљ Милутин је подигао нову и већу, и она је живописана у последњим годинама његовог живота. У другој половини XIV stoleћа дозидана јој је пространа спољна припрата. У међувремену је у цркви изведено још неколико фресака, углавном надгробног карактера. О Милутину као ктитору говоре не само Данило II (Архиепископ Данило, *Животи*, 100), многобројне повеље које је краљ издавао манастиру (а потврђивали су их византијски цареви Андроник II и Константин IX), него и касније пресликан, само делимично очишћен натпис (ССЗН, I, 14–15), и краљеви портрети. Црква је у протеклих седам векова делила судбину манастира, уп. Ђурић, *Хиландар*, 36–48, са списком одабране библиографије. Што се фресака тиче, прве мање измене на њима учињене су у трећој деценији XIV века, кад су на источном зиду припрате насликани портрети краља Стефана Уроша III (Дечанског) и, вероватно, његовог сина Душана, а скоро све су биле прсликане 1803. године. Неке од њих су, међутим, у наше време ослобођене тог познијег премаза, али нису објављени потпуни извештаји о конзерваторским радовима, в. само М. Michaelidis, *Nouveaux documents sur la peinture de deux monuments de la Macédoine*, *Athens Annals of Archaeology* IV/3 (1971), 341–346; Б. Живковић, *Конзерваторски и реставраторски радови на живопису у манастиру Хиландару*, *Гласник ДКС* 5 (1981), 40.

Црква краља Милутина има изглед развијеног триконхоса с припратом. Олтар је трочлан, повезан лучним пролазима с протезисом и ђакоником, и ови с наосом. Наос је проширен на бочним странама полукружним конхама са сопственим улазима, а

три га улаза повезују и с припратом. Над наосом се уздиже купола на пандантифима, ослоњених на четири стуба. Припрата има изглед нешто скраћеног квадрата и подељена је на шест травеја, покривених крстастим сводовима, калотом и у западном делу двома куполама. У припрату се улази са западне и са бочних страна, уп. Ђ. Бошковић – М. Ковачевић, *Манастир Хиландар. Саборна црква – архитектура*, Београд 1992.

Време живописања цркве је вероватно било забележено у натпису у припрати, а кад је завршено може се одредити захваљујући портретима царева Андроника II и Андроника III и краља Милутина – између јуна 1320. и октобра 1321. године (Djurić, *Narthex de Hilandar*, 116–118).

Сликари фресака су непознати.

Натписи су, изгледа, били претежно грчки, али их има и на српском језику.

Године 1803. нису биле прсликане све фреске: неке су биле поштеђене (иза новог иконостаса и у југозападном травеју, око првобитног Немањиног гроба), понегде се називу старије слике или њихови натписи, а неке су у целини или делом биле очишћене после Другог светског рата (уп. Б. Живковић, *Попис фреско-површина у манастиру Хиландару*, *Гласник ДКС* 8, 1984, 71). Све те непрсликане или очишћене фреске из 1320–1321. обележавамо у попису звездицом (*), а оне само делимично видљиве, двома звездицама (**). Овде, иначе, наводимо све фреске у Милутиновој цркви, јер су досадашња чишћења показала да су зографи XIX века скоро дословно поновили првобитно сликарство.

Попис фресака

Олтарски просцор

Апсида. Конху заузима Богородица Шира од небеса (испод ње су попрсја епископа у барокним оквирина, сигурно први пут насликани у XIX веку), ниже су Причешће хлебом и вином и у појасу под њима сцене везане за Христову посмртна јављања: Апостоли преузимају свитке и Христос се опрашта од апостола на Елеонској гори, а у најнижем реду су архијереји у Служби свете литургије: св. Сава архиепископ српски, св. Амфилохије, св. Григорије Богослов, св. Јован Златоуст, св. Василије Велики, св. Атанасије, св. Кирил и св. Григорије Неокесаријски (Ниски). На луку испред апсиде налазе се Христос Емануило и чеоно окренути арханђели Гаврило и Михаило.

На своду олтара је насликано Вазнесење Христово.

На зидовима се настављају слике и циклуси из апсиде. На оба зида су по две групе апостола из Причешћа, а на јужном још Прање ногу и на северном Тајна вечера. Нижи појас заузимају сцене у вези с васкрслим Христом, на јужном зиду: Христово јављање мироносицама и Христово јављање на Тиверијадском мору, а на северном: Мироносице јављају апостолима о Христовом васкрсењу, Апостоли налазе празан Христов гроб и Христово јављање апостолима („Мир вам“). У приземном појасу су још двојица архијереја из Службе свете литургије, св. Епифаније на јужном и св. Никола на северном зиду. У пролазу према ђаконикону се налазе св. Андреја Критски (из Службе свете литургије), Игњатије Богоносац и у луку Дометије и Мокије у попрсју. У пролазу према протезису, пак, смештене су фигуре св. Спиридона и св. Григорија Богослова из Службе свете литургије и изнад њих попрсја Партенија и Фантина.

Ђаконикон. У врху апсиде је приказана Вечера у Емаусу, испод ње Визија св. Петра Александријског и сасвим доле Служба свете литургије, у којој учествују св. Методије Патарски и епископ с називом Чудотворац. На крстастом своду се налазе четири попрсја арханђела, а на луку према наосу св. Ахилије, Исаврије и још један архијереј у медаљону. Јужни зид има у врху фигуре двојице светих епископа, у средњем појасу су св. Клеоник и сцена Пут у Емаус, а сасвим доле један архијереј из Службе свете литургије. На северном зиду су горе два света епископа, а ниже св. Сосипатр, Теофиллакт, Климент и још један непознати.

Протезис. Врх апсиде заузима представа Свете тројице, под њом су чеоне фигуре св. Германа и Тарасија, а у приземном појасу су св. Јаков брат Бож-

ји** и св. Симеон рођак Господњи**, који прилазе Христу Агнецу. На крстастом своду су и овде четири анђела, а на луку према наосу св. Василије у медаљону и око њега епископи Илија и Јевстатије. На северном зиду су у највишем појасу два света епископа, у средњем сцена Аврам дочекује три анђела и непознати епископ, и у најнижем св. Григорије Јерменски и св. Григорије Чудотворац из Службе свете литургије. А на јужном зиду горе је шест светих епископа (међу њима Климент, Вавила и Поликарп) и доле само св. Григорије Акрагантски из Службе свете литургије.

Наос

Купола. Калоту заузима попрсје Христа Пантократора, под њим су Небеске силе, затим Небеска литургија и, најзад, дванаест попрсја пророка са савијеним свицима. У тамбуру је исти број пророка с развијеним свицима (међу њима Захарија Млади, Михеј, Јоил, Малахија, Јона, Језекиљ, Илија и Јелисеј). На пандантифима су јеванђелисти: Матеј (на југоисточном), Лука (на југозападном), Марко (на северозападном) и Јован с Прохором (на североисточном); између пандантифа на северној и јужној страни су анђели у медаљонима, на источној Мандилион и на западној страни Керамион.

Сводови крста. Источни крак: Рођење и Духови; јужни: Срећење, анђео у медаљону и Преображење; западни: Лазарево васкрсење, анђео у медаљону и Цвети, северни: Распеће, анђео у медаљону и Силазак у ад.

Сводови над угаоним травејима. У крстастом своду испред ђаконикона су попрсја св. Стефана** и около епископа Порфирија, Никифора, Јевстатија и Лава, а ниже су двојица архијереја и св. Данило Столпник* изнад колонете бифоре. У крстастом своду испред протезиса био је Христос Емануило у медаљону и около попрсја светих епископа Јувенала, Теодота, Нила и Анастасија, под њима фигуре св. Теодосија и Макарија, а над колонетом бифоре је св. Симеон Столпник*. На сводовима над југозападним и северозападним травејем налазе се анђели у медаљонима.

На чеоним странама источног зида око иконостаса насликани су у вишем делу Недремано око* (северно) и Христово проповед о крају века* (јужно). Нови иконостас не дозвољава да се сазна шта је било приказано у нижим зонама. На луку између источног зида и североисточног стуба представљени су пророци Самуил** и Арон* и на луку између овог стуба и северног зида св. Сергије** и Вахк**. А на луку између источног зида и југоисточног стуба приказани су праведни Мелхиседек* и пророк Мојсије*, док су на луку који повезује тај стуб с јуж-

ним зидом св. Јустин Филозоф и Созон. На зиду изнад североисточног стуба, иначе, насликан је арханђео Гаврило из Благовести и пророк Соломон на западној, а Неверовање Томино на јужној страни, док су на зиду изнад југоисточног стуба Богородица из Благовести и пророк Давид на западној, а Молитва у Гетсиманском врту на северној страни.

Јужни зид, југоисточни травеј. На источној страни пиластра насликани су, један испод другог, св. Во-нифатије и Василиск, а на чеоној Христос код Марте и Марије и ниже св. Јован Претеча.

Јужна певница. У конхи је представљено Крштење, а под њим сцене Издајство Јудино, Христос пред Аном и Христос пред Кајафом. У појасу испод овога насликани су Ваведење*, Исцељење грбаве жене*, Преполовљење празника*, Удовичина лепта* и Христос изгони трговце из храма*. Испод натписа: ΗΜΕΙΣ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΤΩ ΒΑΣΙΛΕΙ ΤΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ: – *мыи воинствоуѣмшоу силамъ** у приземном појасу су приказани св. Димитрије*, Прокопије*, Јевстатије* и Меркурије*, затим непознати монах*, Теодосије Општежител са свитком*, Арсеније са свитком* и Антоније са свитком*.

Јужни зид, југозападни травеј. На чеоној страни пиластра до певнице било је Исцељење Петрове таште, а ниже фигура св. Николе, на западној страни Христос и Самарјанка, а даље су се настављале сцене Христос и Закхеј и Исцељење ослабљеног у Капернауму и у нижем појасу св. Симеон Немања („свети Симеон”)* на пиластру, па св. Сава („свети Сава и ктитор”)* и краљ Милутин („Стефан у Христу Богу верни краљ Урош и ктитор”)* (а иза њега, на западном зиду, св. Стефан Првомученик).

Западни зид. Највиши појас фресака има једно Христово чудо, Успење и сцену Христос и богаташ(?). Средњи појас садржи Богородичин циклус: Одбијање дарова, Благовести Јоакиму и Благовести Ани, Сусрет Јоакима и Ане и Благослов три јереја, Молитва Захаријина над штаповима просилица, Захарија предаје Марију Јосифу, Благовести на бунару, Јосифови прекори и Богородица пије воду изобличења. У најнижем појасу су приказани: св. Стефан Првомученик*, Никодим* (над јужним улазом), Серапион, апостол Петар (на пиластру), Сабор арханђела, над средњим улазом Христос Пантократор с отвореном књигом (Јован 10, 9)*, према којем (у луку) слећу два анђела, затим св. Константин и Јелена, апостол Павле (на пиластру), св. Јован Каливит, Акакије и Прокл (над северним улазом, на чијем је довратнику расцветали крст с криптограмом *IC XC NI KA*).

Југозападни стуб. На зиду изнад насликани су, на источној страни, Суђење Христу пред Пилатом, и на северној Петрово трократно одрицање. На луку пре-

ма јужном зиду су Исцељење слепих и још једно исцељење, а на луку према западном зиду Исцељење крвоточиве жене и Исцељење капетановог слуге.

Северозападни стуб. На јужној страни зида изнад њега насликано је Ругање Христу, а на источној Пут на Голготу. На луку између овог стуба и западног зида налазе се две сцене: Христос проклиње неплодну смокву и Прича о митару и фарисеју, а на луку до северног зида: једна Христова проповед апостолима и „Будите као ово дете”.

Северни зид, северозападни травеј. У највишој зони је Прича о царској свадби, у средњој Исцељење слепог и Исцељење хромог, а у приземној: св. Павле Тивејски, Стефан Нови и Теодор Студит. (Између овог зида и стуба касније је дограђен аркосолијум и у њему насликана Богородица с Христом.)

Северна певница. У конхи су приказани Оплакивање и Припремање гроба; испод њих Христос пред крстом, Подизање на крст, Скидање с крста и Мироносице на Христовом гробу; у нижем појасу Исцељење губавих, једно Христово чудо и Рођење Богородице**; у зони стојећих фигура су св. Герасим, Јефтимије, Сава Освећени, Иларион и Геронтије и под натписом који се односи на свете ратнике – св. Теодор Стратилат, Теодор Тирон и Георгије**.

Северни зид, североисточни травеј. На јужној чеоној страни пиластра је сцена Христове проповеди Јеврејима, а ниже фигура апостола Јована Богослова, док се на источној страни налазе непознати мученик и испод њега св. Трифун.

Припрати

Сводови. Крстасти свод над североисточним травејем. На његовим пољима се налази више сцена из живота прослављених монаха: св. Јефросина (Јефросин у рају, Јефросин даје јабуке јереју, Јереј их показује братији, Задивљени монаси пред рајским јабукама); св. Антонија и св. Павла Тивејског (Антоније тражи Павла распитујући се код кентаура, Лавица води Антонија Павлу, Антоније види ђавола у облику сатира, Сусрет Антонија и Павла, Гавран доноси храну Антонију и Павлу, Два анђела односе Павлову душу на небо, Антоније сахрањује Павла); св. Памва (Памво исмејава доконе демоне); св. Макарија (Макарије разговара с лобањом незнабожачког поглавице) и једног непознатог (Блажени и разбојник; Блаженом се јавља анђео и наређује му да сахрани разбојника, Блажени сахрањује разбојника, Анђео односи његову душу на небо). У углови-ма су појединачне фигуре св. Питируне и Јована Каливита. Испод свода су на северном зиду насликана три монаха: св. Нил, Пахомије и Јован.

Сводови. Свод над травејем пред средњим улазом

у наос: медаљон с ликом Христа Емануила придржавају четири анђела, а на околним луцима су пророци са свицима: Мојсије, Исаија, Језекиљ и Ноје.

Сводови. Крстасти свод над југоисточним травејем садржи више сцена везаних за поједине монахе: св. Пахомија (Пахомије поучава у свом манастиру, Пахомије благосиља монахе за трпезом); св. Пафнутија (Пафнутије припрема катихумена, Пафнутију се јавља анђео, Пафнутије поучава о правој вери, Пафнутије благосиља ученика); св. Макарија Александријског (Макарије исцељује свештеника Каркина, Макарије показује змијин убод на руци, Макарије стоји наг у бари пуној комараца, Макарије говори монасима, Макарије на путу за Кипотафион среће Јанија и Јамврија, Макарије изгони ђаволе из Кипотафија, Макарије пости, Макарије се препири с јеретиком поводом васкрсавања мртвих). У угловима су фигуре св. Ксенофона, Аркадија и Марка, а испод свода на јужном зиду су приказани св. Јован, Онуфрије и Макарије.

Сводови. Крстасти свод над средишњим западним травејем садржи сцене из живота неколико монаха: св. Доротеја (Доротеј скупља камење да начини колибу, Доротеју испада хлеб из уста, Доротеј шаље ученика на извор у којем је аспид, Ученик се враћа и Доротеј га поучава); св. Исидора (Исидор Странопримац плаче за трпезом); св. Натанаила (Натанаил и демон, Натанаил и демон у виду војника, Натанаил се руга демону); св. Макарија (Макарије разговара с мужем зачаране жене и ослобађа је од чини, Макарије исцељује жену претворену у кобилу, Макарије прекорева монахе, Макарије исцељује обузетог); св. Пахомија (Пахомије поучава братију и Пахомије прелази реку на крокодилу); св. Павла Препростог (Павле налази св. Антонија, Антоније изгони Павла из своје колибе, Антоније плете и расплиће палмово лишће, Павле једе хлеб с Антонијем, Антоније тражи од Павла да ослободи младића од демона, Павле наређује ђаволу да овог ослободи, Павле се моли Богу и демон напушта обузетог у виду змије, Павле и Антоније разговарају о чуду што се збило).

Купола над југозападним травејем. У ребрастој калоти је приказано шеснаест старозаветних царева: Овид, Јесеј, Давид, Соломон, Ровоам, Авија, Аса, Јосафат, Јорам, Озија, Јоатам, Ахаз, Језекија, Манасија, Амон и Јосија. У тамбуру су ликови Јехоније, Салатаила, Зоровавела, Авиуда, Елиакима, Азора, Садока и Ахима. На југоисточном пандантифу је сцена с пророком Исајом, којему херувим пружа кашичицу са жеравицом, на југозападном се налази сцена Три младића у пећи огњеној, на северозападном је приказан пророк Јелисеј који лечи воду сољу и на североисточном херувим пружа свитак пророку Је-

зекиљу; између пандантифа је постављен по један медаљон с попрсјем анђела. Испод куполе, а на јужном зиду, виде се преподобни Лазар(?) и Пимен, и на западном преподобни Павле Латријски и Мемнон.

Купола над северозападним травејем садржи ликове старозаветних патријараха: Аврама, Исака, Јакова и његових синова Левија, Дана, Гада, Завулоне и Асира. На пандантифима су сцене: Рвање Јакова с анђелом (југоисточни), Јављање анђела Самсоновим родитељима (југозападни), Руно Гедеоново (северозападни) и Јаковљев сан о лествицама (североисточни). Испод куполе су насликани на западном зиду св. Иларион, монах са свитком, други непознати монах**, још један без имена и св. Теоктист; на северном зиду су св. Павле Ксиропотамски** и Јосиф са свитком**.

Зидови, највиша зона. Источни зид: Молитва св. Јована Златоуста, Распеће, Премудрост сазида себи храм.

Зидови, средња зона. Источни зид (до мало познијих портета Душана? и краља Стефана Дечанског): цар Андроник III („Андроник у Христу Богу веран цар и автократор Ромеја Палеолог“)**; св. Савва „први архиепископ српски и ктитор ове свете обитељи“ (на пиластру), Богородица на престолу с Христом у крилу и около арханђели Михаило и Гаврило (над средњим улазом), св. Симеон Немања („преподобни Симеон мироточиви и ктитор“) (на пиластру), цар Андроник II („Андроник у Христу веран цар и автократор Ромеја Палеолог“)*, краљ Милутин („Стефан у Христу Богу веран Урош краљ и превазљубљени зет моћног и светог цара Андроника Палеолога и ктитор светог манастира овог“)* и св. Стефан Првомученик*. Јужни зид: св. Јевстратије, Авксентије, Евгеније, Мардарије, Орест, Акиндин (на пиластру), Пигасије, Автоније, Елпидифор, Анемподист и Гурија. Западни зид: св. Самона, Авија, Козма, Дамјан, Јован (на пиластру), Сампсон, Диомид (на пиластру), Козма, Дамјан, Агатон и Јован. Северни зид: св. Келсије, Протасије, непознати мученик, Назарије, непознати мученик, Викентије (на пиластру), Виктор, Мина, Андроник, Тарах и Пров.

Зидови, приземна зона. Источни зид: св. Козма Мелод, попрсје пророка Исаје са свитком (над северним улазом у наос), Крштење**, Богородица (на пиластру), арханђео Гаврило (северно од главног улаза у наос), арханђео Михаило (јужно од улаза), Христос (на пиластру), Јован Претеча**, св. Атанасије Атонски, ктиторски натпис** (над јужним улазом у наос) и Јован Дамаскин. Јужни зид: св. Козма (у вратима су голготски крстови с криптограмима $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{E}} \overline{\text{E}} \overline{\text{E}} \overline{\text{E}}$ и $\overline{\text{TC}} \overline{\text{XC}} \overline{\text{F}} \overline{\text{X}} \overline{\text{F}} \overline{\text{P}} \overline{\text{T}} \overline{\text{K}} \overline{\text{N}} \overline{\text{K}}$),

Дамјан, Пантелејмон* (на пиластру), Артемије, Сисоје, Давид Солунски и Зосим (причешћује Марију која је на западном зиду). Западни зид: св. Марија Египатска, Сисиније, Тимотеј, Нил, Јефрем Сирин са свитком** (на пиластру), Доротеј са свитком (до улаза), Богородица с Христом на грудима у попрсју (у лунети над улазом), Теона, Пахомије са свитком** (на пиластру), Силуан, Петар Атонски, Лука Стириот, Јоасаф (у висини сокла је познија фреска Богородице у аркосолијуму). Северни зид: св. Варлаам, Калиник, Мојсеј Мурин, Алексије Божји човек, Мартинијан** (на пиластру), Нестор (у вратима су два расцветала голготска крста са словима $\text{IC XC N K O T T O T A F T K P I}$) и Никита (у соклу су у аркосолијуму познији Богородица с Христом, св. Симеон и Сава).

Насупрот оволикој количини зидних слика у хиландарској саборној цркви, о њима није ни изблиза довољно писано, вероватно зато што је највећи њихов број био пресликан, па је пажња била обраћана, углавном, очишћеним фрескама. Документација о њима је, међутим, објављена на задовољавајући начин. Пописао их је – не све – Petković, *La peinture serbe*, II, 18–19 и Петковић, *Прељед*, 338–340, а објавио Millet, *Athos*, pl. 59–80.

Пре но што се и знало да у цркви има непресликаних фресака, о хиландарском живопису су понешто написали Д. Аврамовић, *Свети Гора са сјане вере, художества и љовесџице*, Београд 1848, 12–15; П. Успенский, *Первое путешествие в афонские монастыри и скиты*, II, Киев 1877, 25–28; В. Григорович-Барский, *Второе посещение святой Афонской Горы*, Санкт-Петербург 1887, 237–238; Сава Хиландарац, *Историја и опис манастира Хиландара*, Београд 1894, 14, 37; Исти, *Свети Гора*, Београд 1898, 161–163. Научно занимање за њих је показао тек Millet, *Recherches*, 32, 96, 184, 209, 214, 421, 500, 656, 658–659, уверен да су зографи приликом пресликавања фресака у XIX веку поновили програм и иконографију сликарства Милутиновог доба.

Приликом своје прве посете Хиландару, С. Радојчић се сложио с оваквим Мијеовим мишљењем, а сам је запазио и две непресликане фреске – Недремано око и Христову проповед апостолима (Радојчић, *Уметнички сјоменици*, 179–180). Десетак година касније, о њима је много више рекао В. Ј. Ђурић, али и о другим непресликаним (око Немањиног гроба у југозападном травеју) и о тек делом или потпуно очишћеним фрескама (Рођење Богородице и св. Пантелејмон), Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar*, 71–83, fig. 17–31. Он их је не само добро описао и проучио већ и датовао између 1318. и 1320. „нај-

вероватније 1319”, а исто тако покренуо и питање њиховог творца. Одбацио је могућност да је то био Панселин, као што су сматрали први поменути истраживачи, и претпоставио да би њихов аутор могао бити Георгије Калиергис, јер су га хиландарске фреске подсетиле на оне у Спасовој цркви у Верији и у Св. Николи Орфану у Солуну. Томе се успротивио П. Миљковић-Пепек, *Денешиње можности за одредување на авторитет на фрескије во главна-та манастирска црква на Хиландар*, Гласник на Институтот за национална историја X/2–3 (1966), 203–218 и Миљковић-Пепек, *Делошо*, 230–233, који је предложио, иако не изричито, да се у хиландарским сликарима виде Михаило и Евтихије, а запазио је и да хиландарске наликују фрескама у Св. Никити код Скопља. Мада је у први мах Радојчић био склон да фреске у хиландарској саборној цркви доведе у везу с оним у Протатону (Радојчић, *Уметнички сјоменици*, 180), касније је одустао од тога, увидевши да су хиландарске фреске знатно млађе и није се успротивио Ђурићевом мишљењу да би оне стварно могле бити Калиергисово дело (Радојчић, *Сликарство*, 86, 127–128). Још већу увереност у Калиергисово учешће у осликовању Хиландара и Св. Николе Орфана испољио је Πελεκаниδης, *Καλλιέργης*, 112–121. Не опредељујући се одлучно о којем је сликару реч, Ана Цитуриду је истакла необично велику сличност солунске и хиландарске цркве, како у иконографском тако и у стилском погледу (Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, 111, 121, 124, 126, 263–266 и passim). Нова чишћења фресака пратио је В. Ј. Ђурић и на основу зидних слика у јужној певници закључио да се, засад, не може одлучно тврдити да је Калиергис радио у Хиландару, али су га оне у исто време још више учврстиле у уверењу да је један од сликара солунског Св. Николе изводио фреске и у хиландарској цркви (Djurić, *La peinture de Chilandar*, 31–41, fig. 1–10).

Фреске у Хиландару, очишћене или под премазом из 1803. године, биле су у више наврата и предмет иконографских проучавања. Осим Мијеа, Ђурића, па и Миљковић-Пепека, Пелеканидиса и А. Цитуриду, појединим фрескама су се бавили и други: о Рођењу Богородице је писала J. Lafontaine-Dosogne, *Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'Empire byzantin et en Occident*, I, Bruxelles 1964, 154; о портретима око Немањиног гроба, Б. Тодић, *Фреска св. Никодима из Хиландара и њоблем дајширања сликарства катхоликона*, Зборник ЛУ 21 (1985), 91–103; G. Stričević, *The Donor's Composition in Chilandari*, XVIIIe Congrès international des études byzantines, Résumés des communications, II, Moscou 1991, 1129–1130 (доводи их у везу с иконом Богородице Тројеручице); о св. Стефану, Ђоровић-Љубинковић, *Од-*

раз кулија св. Стефана, 53 и Д. Војводић, *Прилог познавању иконографије и кулија св. Стефана у Византији и Србији*, Зидно сликарство манастира Дечана, Београд 1995, 545 и даље; о представи Преполовљења празника, Г. Бабић, *О Преполовљењу празника*, Зограф 7 (1976), 24; о светим ратницима и монасима, Ј. Radovanović, *Das Mönchtum und Märtyrertum in der Malerei des Klosters Hilandar und das Patriarchats von Peć*, Balcanica XX (1989), 57–64 (= Радовановић, *Иконографска исцртавања*, 79–82); о Недреманом оку, Todić, *Anapason*, 136 и passim, а исто тако и о темама у припрати: о Молитви св. Јована Златоуста, А. Xungoroulos, *Restitution et interprétation d'une fresque de Chilandar*, Хиландарски зборник 2 (1971), 93–97; о Руку Гедеономом, Ј. Радовановић, *Руно Гедеоново у српском средњовековном сликарству*, Зограф 5 (1974), 38–42 и о програму и иконографији фресака у овом простору хиландарске цркве, Бабић, *Припрати црква краља Милутина*, 107–111. После недавног чишћења портрета у при-

прати, иконографски их је обрадио Djurić, *Narthex de Chilandar*, 105–121, а они су му помогли и да тачно датује хиландарске фреске; о њима, такође, Babić, *Peintures murales byzantines*, 368.

Војислав Ј. Ђурић се у још два маха осврнуо на живопис хиландарске саборне цркве: Ђурић, *Византијске фреске*, 52 и Ђурић, *Хиландар*, 84–88 (с одличним репродукцијама). Уз то, он је уочио да су и неке иконе, сада у манастирској ризници, дела мајстора фресака у цркви (Djurić, *Fresques médiévales à Chilandar*, 81–82). Недавно им се поново вратио и сврстао хиландарске иконе и фреске у класицистичка остварења византијске уметности раног XIV века (Djurić, *La peinture byzantine vers 1300*, 73). О фрескама саборне цркве у Хиландару в. и Hallensleben, *Die Malerschule*, 160 и passim; Chatzidakis, *Classicisme*, 160; *Историја српског народа*, I, 478, 480 (Г. Бабић-Ђорђевић); Velmans, *La peinture murale*, 204; С. Петковић, *Хиландар*, Београд 1989, 32–34; Τσιγαρίδας, *Η μνημειακή ζωγραφική*, 320–332.

